वाच्यम् अत्र विशुद्धय इत्यभिधानेनाधोधृतवस्त्रस्यैव मन्त्रयेण प्रक्षालनं नतूत्तरीयस्य एतदर्थमेकवचनम्। अतएव "मन्त्रयेणाधरीयवस्त्र" प्रक्षाल्यं वशिष्ठवचनैकवाक्यतया। इत्याह्निकचिन्तामणिः। "मातो नाङ्गानि निर्मृज्यात् स्नानशाट्या न पाणिना" इति विष्णुपुराणीयेनाधरीयवस्त्रेणैव गात्रमार्जनं निषिध्यते। "एतेन निर्मृज्य स्नानवस्त्रमिति" कात्यायनवचने एकत्वमविवक्षितमिति निरस्तम्। अतएव सर्वत्रैकत्वं निर्दिष्टम्। शिष्टानामप्याचारोऽपि तथा इति। "नाजस्रमिति पुनः पुनः स्नाननिषेधः रागप्राप्तस्नानविषयो दृष्टार्थकत्वात्। एवञ्चैकस्मिन् दिने नानातीर्थादिनिमित्तप्राप्तस्नानावृत्तिर्भवत्येव कैधत्वात्। अत्रापि तन्त्रप्रसङ्गयोः सत्त्वे सत्त्वदेवेति। अथः स्नानप्रधानकालमाह दक्षः "चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत्। तिलपुष्पकुशादीनि स्नानस्यालम्भिमे जले"। विष्णुः "कुशाभावे कुशस्थाने काशं दूर्वां वा दद्यादिति विद्याकरधृतम् "तर्जनीरूपसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका। सैव युक्ता तु दर्भेण कार्या विप्रेण सर्वदा"। मत्स्यसूक्ते "यज्ञाः सकुशा दर्भाश्च गुच्छेन चाधिकं फलम्। सव्यः गोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः" इति रोगिणस्तालादिस्पर्शोऽपि न दोषायेत्याह रत्नाकरे बृहस्पतिः "तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे। नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टं न दुष्यति। आपद्यपि च कष्टायां रुग्भये पंडने सदा। मातापित्रोर्गुरोश्चैव निदेशे वर्त्तने तथा"। स्पृष्टास्पृष्टीत्यव्ययम् क्रियाव्यतिहारे। तथेति न दुष्यतीत्यर्थः। गारुडे "सर्वतीर्थाभिषेकाद्धि पवित्रं विदुषां वचः। धर्मश्रवणवेलायां विप्रो व्यासमुखः स्थितः"। तथाविधातुरं प्रति जाबालः "अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मिणाम्। आर्द्रेण वाससा वापि दौहकं मार्जनं स्मृतम्" कर्मिणाम् "शिरः स्नातस्तु कुर्वीत देवं पैत्रमथापि वा" इति मार्कण्डेयपुराणोक्तकर्म चिकीर्षूणां मार्जनमिहप्रोच्छनं, योगियाज्ञवल्क्यः "असामर्थ्याच्छरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया। मान्त्रस्नानादितः स्नानं केचिदिच्छन्ति सूरयः। मान्त्रं भौमं तथाग्नेयं वायव्यं दिव्यमेव च। वारुणं मानसञ्चैव सप्त स्नानं प्रकीर्त्तितम्। "आपो हिष्ठेति" वै मान्त्रं मृदालम्भस्तु पार्थिवम्। आग्नेयं भस्मना स्नानं वायव्यं गोरजः स्मृतम्। यत्तु वातपवर्षेण स्नानं तद्दिव्यमुच्यते। वारुणस्तावगाहश्च मानसं विष्णुचिन्तनम्। समस्तं स्नानमुद्दिष्टं मन्त्रस्नानक्रमेण तु। कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तस्य फलं स्मृतम्"। आपो हिष्ठेति आपो हिष्ठादि कल्पत्रयमत्र विवक्षितम्। एवञ्च "कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा सवि। तदा स्नात्वा तु ऋषिभिर्मन्त्रैर्दद्यात् मार्जनम्। यत्र आपस्तु दुष्टाः आपो हिष्ठाश्चेत्यमर्षणम्४। एभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैर्मन्त्रस्नानमुदाहृतम्। इति योगियाज्ञवल्क्यीयं यन्मन्त्रस्नानान्तरं तत् प्राधान्यख्यापनाय। अतएव पितृदयितायां सन्ध्यातः पूर्वं तन्निश्चितम्। मृदालम्भस्तु गङ्गामृत्तिकातिलकरूपः। भस्मना संस्कृतमस्मना इति छन्दोगाह्निकः। अवगाहश्च मन्त्राद्यङ्गशून्यावगाहनमात्रं विवक्षितम् अतो मुख्यावगाहनरूपस्नानानुकल्पत्वमप्युक्तम्। कालदोषोऽतिवृष्ट्यादिः असामर्थ्यं शरीरापाटवहेतुः अल्पत्वेन सम्पूर्णवारुणस्नानविधिकालायोग्यत्वं वेति। एतन्मूलकं "मेहे चेत्तदमन्त्रवदिति" छन्दोगपरीशिष्टीयं प्रागुक्तम् अन्यथा मूलभूतस्मृत्यन्तरकल्पनापत्तेः सामर्थ्ये तूद्धृतजलेनापि समन्त्रकमानमाह पराशरभाष्ये व्यासः "शीतास्तपो निषेव्योष्णा मन्त्रवत्स्मारसंस्कृताः। मेहेऽपि यद्भवते स्नानं तद्दीनमफलं स्मृतम्"। पद्मपुराणम् "नैर्मल्यं भावशुद्धिं विना स्नानं न जायते। तस्मान्मनोविशुद्ध्यर्थं स्नानमादौ विधीयते। चतुर्दशे दशमेवा जर्षैः स्नानं सदाचरेत्। तीर्थं प्रकल्पयेद्विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित्। नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः। दर्भपाणिस्तु विधिना आचान्तः प्रयतः शुचिः। चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः। प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गां एभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः"। काशीखण्डे अन्यप्रकारो दर्शितो यथा "प्रातःस्नानं चरित्वाथ शुद्धे तीर्थे विशेषतः। प्रातःस्नानाद्व्रतः शुद्धेत् कायोऽयं सहितः सदा। छिद्रितो नवभिश्छिद्रैः स्रवत्येव दिवानिशम्। अतएवाहमेधावी भाग्यरूपसम्मतप्रवर्त्तकम्। मनःप्रसन्नताहेतुः प्रातःस्नानं विधिष्यते। प्रस्वेदलालाद्याक्लिन्नो निद्राधीनो यतो नरः। प्रातःस्नानात्ततोऽहः स्नानमन्त्रस्तोत्रजपादिषु। प्रातः प्रातस्तु यः स्नानं कुर्जाते वारुणोदये। प्रालापत्यस्य माहात्म्यं पापविघातकम्। प्रातःस्नानं हरेत् पापमलक्ष्मीं ग्लानिमेव च। अशुचित्वञ्च दुःस्वप्नं तुष्टिं पुष्टिं प्रयच्छति। नोपसर्पन्ति वै दुष्टाः प्रातःस्नायिजनं क्वचित्। दृष्टादृष्टफलं तस्मात् प्रातः-